

Erdély legnagyobb orvos-nyelvésze: Gyarmathi Sámuel Születése 260. évfordulójára

Gaal György

Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár

Cel mai de seamă medic-lingvist din Transilvania: Sámuel Gyarmathi

S. Gyarmathi (1751–1830) a obținut diploma de doctor în medicină la Viena în 1782. În cursul vieții sale a practicat medicina în curtea conților Bethlen, dar a lucrat ca medic primar al Comitatului Hunedoara (1787–1791). El a fost însă preocupat și de lingvistică. A publicat prima gramatică descriptivă a limbii maghiare (1794), apoi în timpul studiilor de la Göttingen a editat prima gramatică comparată în limba latină a limbilor fino-ugrice (Affinitas, 1799) în care a demonstrat că limba maghiară este o limbă fino-ugrică. Datorită acestei cărți el este considerat unul dintre întemeietorii lingvisticii comparate. Apoi a mai scos de sub tipar și un „Vocabularium” (Viena, 1816), considerat ca primul dicționar etimologic al limbii maghiare. În 2011 se împlinesc 260 de ani de la nașterea lui Gyarmathi.

Cuvinte cheie: medic primar de comitat, lingvist, lingvistică comparată

The most Important Physician-linguist of Transylvania: Sámuel Gyarmathi

S. Gyarmathi (1751–1830) graduated medicine at Vienna University in 1782. All his life he practiced medicine in the court of the counts Bethlen as well as medical chief of Hunyad/Hunedoara County (1787–1791). He was mostly interested in linguistics. He published the first descriptive grammar of Hungarian language (1794). While studying in Göttingen he wrote in Latin the first Comparative Grammar of Finno-Ugric languages (Affinitas, 1799) in which he demonstrated that Hungarian is a Finno-Ugric language. For this volume he is considered one of the founders of Comparative Linguistics. He also published a “Vocabularium” (Vienna, 1816) considered the first etymological dictionary of the Hungarian language. In 2011 we commemorate 260 years from the birth of S. Gyarmathi.

Keywords: medical chief of a county, linguist, Comparative Linguistics

Orvostudományi Értesítő, 2011, 84 (1): 45-51

www.orvtudert.ro

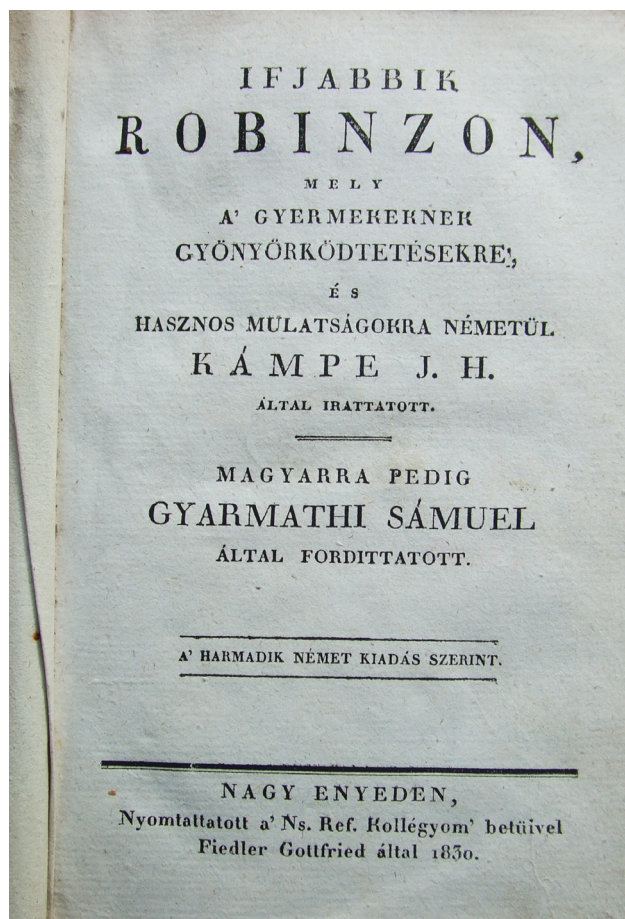
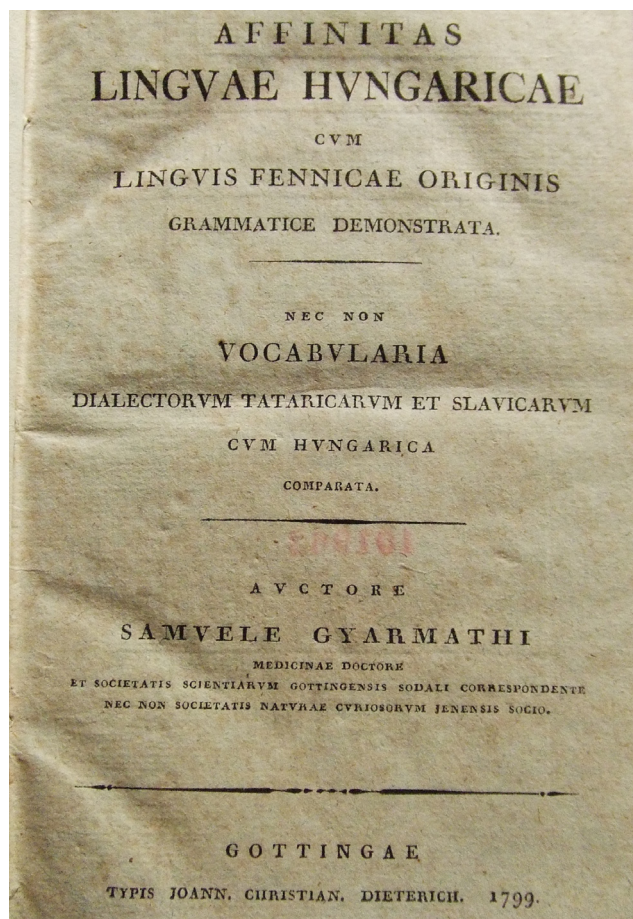
Az angol és francia földön kibontakozó felvilágosodás német, főleg bécsi közvetítéssel jut el a magyarokhoz. Itt Mária Terézia és II. József korában bontakozik ki. Felmerül a nemzeti függetlenség kérdése, a társadalom megreformálása. Ezek azonban nem kivitelezhetők az állam megtorló intézkedései miatt. Nagyobb sikere van a tanügyi rendszer korszerűsítésének, a nyelv pallérozásának, a sajtó beindításának és az anyanyelvi színjátás megteremtésének. Erdélyben a 18. század utolsó évtizedének elején megalakul az első állandó hivatásos magyar színtársulat (1792) és létrejön az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, az első magyar akadémiai jellegű testület. A társaság célkitűzései közt első helyen – nevéből is adódóan – a „nyelvmívelés” állt, s az 1791-ben Kolozsvárt kelt tervezet a „nyelv-mester-készítésben” példaként említi „az érdemes orvos Gyarmathi” urat, aki már ki is dolgozott egy ilyen jellegű magyar nyelvtankönyvet [8,9]. Ma már megállapíthatjuk, hogy a társaság legjelentősebb nyelvésze, az egyetlen európai hírűvé vált tagja Gyarmathi Sámuel volt.

Gyarmathi Sámuel nyelvészeti munkáival tanulmányok sora foglalkozik, de életútjáról, főleg annak kezdő és záró szakaszáról alig maradtak fent adatok, ezeket M. Nagy Ottó zilahi vallástanár 1944-ben gyűjtötte egybe

[12]. Ő is a legtöbb részletet „Kállai Ferencz pensionált kapitány” 1832-ben megjelent első életrajzi összefoglalójából [10] vette át.

GYARMATHI SÁMUEL DR.

Gyarmathi 1751. július 15-én született Kolozsvárt. Édesapja Gyarmathi János, édesanyja Osváth Éva volt. A szülők társadalmi helyzetéről semmilyen feljegyzés sem tanúskodik. A család 1766 táján települhetett át Kolozsvárról Zilahra, ott utóbb több rokon élt.

A kis Sámuel 1757-ben a kolozsvári Református Kollégiumba írták be, s itt 1763-ig köztanítók vezetése alatt végezte az alsóbb osztályokat. Ekkor a nagyenyedi Református Kollégiumba küldik két tanévre. Aztán egy évig (1765/66) újra Kolozsvárt diákoskodik, a retorika osztályban. Itt ismeri meg II. Pataki Sámuel (1731–1804) orvosdoktor, a kollégium filozófia- és matematikatanárát, aki szenvedélyes botanikus és könyvgyűjtő. Nem valószínű, hogy tanította volna a még mindig „kisdinak” számító fiatalembert, de a kollégiumi élet valamilyen lehetőséget teremthetett az együttműködésre. Vélhetően Gyarmathi példaképét találta meg Pataki személyében.

1766. április 21-éről a zilahi református gimnázium anyakönyve őrzi meg Gyarmathi jelentkezését. Itt a felsőbb osztályokat többnyire Kolozsvárról „hozott” rektorok vezették [2]. Zilahon ekkoriban nem működik még főiskolai tagozat, a magasabb osztályok elvégzésére – már alighanem tudatosan – Nagyenyedet választja Gyarmathi. 1769. május 1-jén mint „politikus”, tehát nem lelkes

pályára készülő, jegyzi be nevét az anyakönyvbe. Hét esztendő telt az alma materben. Hosszasan alumnus, természetesen a kollégiumban lakik, majd magántanító, később köztanító, vagyis alsóbb osztályt vezet. Ekkor már a külföldi egyetemeket járt professzorok tanítják. Közülük nagyobb hatással lehetett rá Ajtai Abód Mihály (1704–1776), aki bölcséletet és görögöt adott elő. Gyarmathi emlékkönyvébe jó tanács kíséretében jegyezte be nevét: „Hoc age, quod agendum est” (Íme, tedd, amit tenned kell!). A külföldre készülő végzetek akkoriban az egyházi előjárás előtt vizsgán bizonyították felkészültségüket. Így 1776 őszén Gyarmathit előbb a Csernátóni Vajda Péter püspök vezette bizottság vizsgáztatja le. Majd – minthogy Bécsben az orvostanhallgatók részére Mária Terézia alapította Goldberg Alumneum ösztöndíjára pályázik – a Főkormányzék ajánlását is megszerzi. Ez évente egy diákot ajánlhat, s ezért a kolozsvári Akadémiai Líceum tanáraitra bízta a döntést. A két református és egy evangélikus jelentkező közül a szeptember 16-i vizsgán Gyarmathi bizonyul az ösztöndíjra érdemesnek [11].

Korábban itáliai, majd német és holland egyetemeken szereztek orvosi diplomát az erdélyi fiatalok. A 18. század második felében már többségük a bécsi egyetemet választotta, itt több kedvezményre is számíthatott a

hosszas tanulmányi idő alatt. Gyarmathi is hat évet töltött a császárvárosban, de alig maradt fenn adat az itteni diákkoráról. Enyedi kollégája és legjobb barátja, a később anekdotagyűjtőként ismertté vált Andrád Sámuel volt itt tanulótársa. Ellátását a Goldberg Alumneum biztosította, de talán az Erdélyi Udvari Kancelláriától is kapott évi 200 Ft ösztöndíjat. Rendre letette a kötelező vizsgákat. 1781–82-ben a bécsi gyermekkórházban gyakorlatozott, a himlő elleni oltást tanulta. 1782-ben védte meg nyomtatásban is közzétett doktori disszertációját *Continuatio praelectionum Haenianarum...* címmel, melyben Anton de Haën holland származású bécsi udvari orvos, híres klinikus tanainak továbbfejlesztésére tesz kísérletet [12, 13].

A bécsi évek azért is fontosak Gyarmathi életében, mert itt ismerkedhetett meg a felvilágosodás tanaival, s valószínűleg itt is lépett be a szabadkőművesek közé. Élete további szakaszában szinte mindenütt e mozgalom tagjai segítik munkálkodását.

Alighogy elvégezte az egyetemet Gyarmathi, meghívták Fogarasra a vármegyei főorvosi állásba. Nem fogadta el a felkérést, mert az akkori diákszokásoknak megfelelően egyszer még világot akart látni, hosszabb utazást téve. Andrád Sámuel barátjával teszi meg a négyhónapos, német nyelvterületet átfogó gyalogos vándorlását 1782/83 fordulóján, tehát télies időben. Útvonaluk: Bécs – Prága – Drezda – Odera-Frankfurt – Berlin – Potsdam – Lübeck – Hamburg – Braunschweig – Harz hegység – Göttingen – Erlangen – Nürnberg – Regensburg – Bécs. Többnyire olcsó fogadókban szálltak meg, keveset költöttek. Az útvonalból látható, hogy több egyetemi várost is útba ejtettek, különösen Berlinben és Göttingenben a tudós világgal keresték az ismeretséget.

Az ifjú doktorra valószínűleg szabadkőműves kapcsolatai révén figyelt fel 1783 novemberében id. Ráday Gedeon, a jeles politikus, költő, könyvgyűjtő. Éppen két unokája, Pál és Gedeon mellé keresett nevelőt. Felfogadta Gyarmathit, aki a következő évet Pécelen és a gyermekek tanulási helyén, Pozsonyban tölthette. Akkoriban a hőlégballonnal folytatott kísérletek tartották izgalomban a tudományos világot. Miután a Montgolfier-fivérek 1783 júniusában felbocsátották első hőlégballonjukat, majd októberben két embert is a magasba emeltek, szerte Európában kísérleteztek ilyen ballonok felbocsátásával. Maga Gyarmathi is kedvet kapott a kísérletezéshez [15]. Május elején kétszer is felbocsátott léggömböt. A másodikon, május 11-én gróf Batthyany József bíboros is megjelent. Erről beszámolt a Magyar Hírmondó 1784. május 15-i száma.

1784 októberében szabadul Gyarmathi nevelői állásából, s Pestre megye. Itt részt vesz az egyik első magyar színielőadás betanításában. Ferdinand Müller *Gróf Valtron*

avagy a szubordináció című darabját Kónyi János fordításában Budán 1784. november 14-én adták elő, a német színtársulat művészei vállalták a magyar nyelvű fellépést.

A Ráday család ajánlására ekkoriban meghívták Gyarmathit Hont megye főorvosául. Kállay-féle életrajza azzal indokolja az állás elutasítását, hogy idős elődje, családos ember kereset nélkül maradt volna, ha elfogadja a tisztséget [10]. Legalább ennyire vehette számításba Gyarmathi azt, hogy Erdélyben kívánt letelepedni, állást vállalni. Volt is meghívása ide, kettős, orvosi és nevelői minőségben. 1784 szeptemberében írja id. Ráday Gedeonnak, hogy a gróf Rhédey úrfiak mellé meghívták: „hogyan próbálnám, ha lehetne é elméjek háborodott állapotán valamit segíteni. Én ezen hivatalt el mellőzni helyesnek nem tartottam, rész szerint mivel hazám olly érdemes tagja ajánlá, másodszor, mivel a' fizetés is, mellyet rendelt, nem meg vetendő, mivel 100 arany Erdéllybe szép fizetés, midőnn az embernek a' mellett az udvarba alkalmas lakása, asztala, és a' szomszéd helyiségekbe szabad kimenése is van Praxisra”[15]. Ahogy a Horea-féle lázadás után rendeződött a helyzet Erdélyben, elfoglalta a báró Radák Ádám felajánlotta állást. Ennek leányától született két árva unokája, Rhédey Ádám és Ferenc szellemi fogyatékos lehetett. Rövidesen meg is haltak.

Nagyenyed továbbra is vonzza Gyarmathit, s 1785 elején ott telepedik le: valószínűleg magánpraxist folytat. Itt is nősül meg. Házassága hamar felbomlik. Felesége nevét nem ismerjük, egyetlen lányukat Zsuzsannának keresztelték. A válás 1786-ban lehetett, s tarthatatlanná tette Gyarmathi helyzetét Nagyenyeden. Úgyhogy még ennek az évnek a folyamán elfogadta gróf Bethlen Gergely meghívását, s beállt udvari orvosnak.

A Bethlen Ferenc ágából származó id. gróf Bethlen Gergelynek (1717–1792), Bethlenszentmiklós urának báró Nalácsi Borbálától négy fia született: Lajos, László, Gergely, Ferenc. Az 1787-ben elhunyt Lajosnak báró Wesselényi Annától született idősebbik fia, szintén Gergely (1778–1835), nagyenyedi és kolozsvári tanulmányok után a főkormányshélynél lett tisztségviselő. Feleségül vette a család egy másik ágából származó gróf Bethlen Klárát (1786–1844), Bethlen Pál tábornok és báró Kemény Krisztina lányát. A családnak Kolozsvárt a Belső Közép utcában volt háza és Nagybúnban kastélya. A házasságból 1802–1812 között négy gyermek is született. Gyarmathi életpályája a továbbiakban e főúri családhoz kötődik. Levéltárunk 1786-tól kezdődően őrzött meg tőle írt recepteket [3,4]. 1787-ben hosszasan Bethlen Lajost kezelte, annak elhunytáig. Még ebben az évben a Bethlen család ajánlására meghívják Hunyad vármegye „rendes physicusául”, vagyis megyei főorvosnak. A megyének ekkoriban Déva a székhelye, úgyhogy Gyarmathi is oda

költözik. 1791 végéig tölti be ezt a munkakörét, de ez alatt is állandó kapcsolata a családdal. Főorvosi munkálkodásáról nem maradt feljegyzés, inkább hivatali, közegészségügyi feladatokat kellett ellátnia. Magánpraxisa szerényen alakulhatott, főleg azért, mert nem kedvelte a betegekkel való foglalkozást. Ha csak tehetett, inkább nyelvészkedett.

A nyelvészkedés akkoriban divat volt. 1770-től a század végéig több mint 30 magyar nyelvtant írtak. Mindenki szívügyének tekintette a nyelv pallérozását. A Bécsben megindított Hadi és Más Nevezetes Történetek két szerkesztője, Kerekes Sámuel és Görög Demeter „egy jó Magyar Nyelv tanító Könyv hazai nyelvünkön való kidolgozására” írt ki pályázatot az 1789. szeptember 25-i számban, s határidőnek a következő évi július 13-át szabták meg. Ez aránylag igen rövid időszak egy teljes nyelvten elkészítéséhez. Úgyhogy csak olyan személy jelentkezhetett pályaművel, akinek már előkészületei lehettek e téren. Gyarmathi is ezek közé tartozott. Csak 1794 decemberében hirdettek eredményt. Az első díjat nem adják ki, a debreceni Földi János orvos kapja a II. díjat, s három pályázó osztozik a III. díjon, közülük az egyik Gyarmathi. De az ő munkája akkor már kikerült a nyomdából [8,13].

Gyarmathi grammatikája minden valószínűség szerint az erdélyi szabadkőművesek biztatására és támogatásával született meg. Ők támogatták a nyelvművelést, jórészt az ő kezdeményezésükre jött létre az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Szervezője, Aranka György szintén páholytag volt. Ők hívhatták fel Gyarmathi figyelmét a pályázatra, majd ők bábáskodtak a mű megjelentetése körül.

Gyarmathi tehát 1791 nyarán elküldi pályamunkáját a bécsi szerkesztőknek, s ugyanakkor egy példányt juttat Jósika Antal Kolozs vármegyei főispán kezeihez. Ez az éppen ülésező Erdélyi Országgyűlésben július 20-án bemutatja a munkát, úgy döntenek, hogy azt kinyomtatják, s szerzőjét megjutalmazzák. A pályamű kiadását egy szerencsés felajánlás tette lehetővé. Natrop Wilhelm bécsi nemes birtokos 1792. október 15-én 1500 Rft-ot küldött a Nyelvművelő Társaság céljaira, azzal a reménnyel, hogy ezért erdélyi honfiúsítást kap. Az országgyűlés úgy határozott, hogy az összeget fordítsák Gyarmathi művének a kinyomtatására, majd a fennmaradt 500 Ft-ot jutalomként a szerzőnek adták [5,13]. Hochmeister János nyomdájából 1794-ben került ki a kétkötetes mű: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Melly irattatott Gyarmathi Sámuel N[emes] Hunyad Vármegye Orvossa által. Kološváratt és Szebenben, 1794.

A 700 lapnál terjedelmesebb nyelvten három részre oszlik: I. A kimondásról és helyesírásról; II. Etimológia, eredetvevés; III. Az öszverakásról (Mondattan). Összesen száz paragrafusból áll, végén egy frazeológiai „Kis szótár” található 101. paragrafusként.

Gulya János szerint [8] ez első rendszeres nyelvten-könyvünk, ebben található az első magyar mondattan. Nagy érdeme, hogy nyelvünk sajátosságait állandóan összeveti a latin, görög, német, cseh, angol, román, olasz nyelvi jellemzőkkel. Összegzésként Gulya megállapítja a műről, hogy az „mindenképpen a magyar és az egyetemes nyelvtudomány egyik prominens, örökbecsű alkotása” (110. l.) A könyv érdekessége az első fejezetben, hogy a kétjegyű mássalhangzók (gy, ly, ty...) jelölésére külön-külön betűt ajánl.

Nyelvtana elkészítése után szabad óráiban Gyarmathi fordítói-átdolgozói munkába kezdett. Két korabeli nevelő hatású népszerű német ifjúsági könyvet ültetett át magyar nyelvre. Mindkettő az akkoriban még élő Joachim Heinrich Campe (1746–1818) német író-pedagógus munkája. 1793-ban jelent meg Kolozsvárt az „Ámerikának fel-találásáról, a gyermekek és az ifjak kedvéért Kampe J. H. által németül irattatott hasznos és kedves könyv”. Fordítója nincs megnevezve, egyes bibliográfiák Gyarmathinak tulajdonítják. A kiadvány sikere adhatta az ötletet Gyarmathinak, hogy Campe másik híres művét, a korábban keletkezett Robinson-átdolgozást is magyarra fordítsa. Ennek Gelei József jászberényi tanár már 1787-ben kiadta magyar tolmácsolását. Gyarmathi az idő közben megjelent harmadik kiadás fordítását tette közzé Kolozsvárt 1794-ben ilyen cím alatt: „Ifjabbik Robinzon, melly a' gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos multságokra németül Kampe J. H. által irattatott. Magyarra pedig Gyarmathi Sámuel által fordítottatott az harmadik német ki-adás szerint”. Erről a kiadványról többen is megállapították, hogy jórészt plagizáció: Gyarmathi többnyire átvette a Gelei-féle tolmácsolás szövegét, legfeljebb itt-ott stilizálta [1].

1792. március 12-én Gyarmathi így írja alá egyik Kolozsvárról keltezett levelét: „Eddig Hunyad vármegyei Physicus, de most a Gróf Bethlen Gergely Úr Udvara házi Orvossa” [3]. Ebből arra következtethetünk, hogy 1791 végén megvált dévai állásától, s visszatért a Bethlenek körébe. Itt éppen id. Bethlen Gergelynek lehetett szüksége rá, aki 1792 elején halt meg. Három életben lévő fia (László, Gergely, Ferenc) ekkor felajánlotta Gyarmathinak, hogy maradjon a család körében, s ők biztosítanak neki évi 400 Ft fizetést, épp annyit, amennyi a főorvosi jövedelme volt [12,13]. Ezután többnyire legifjabb Bethlen Gergelyt szolgálta. Bethlen Gergelyné Bethlen Klára bátyja, Bethlen Elek 1795-ben 18 évesen külföldi tanulmányútra készült. Az akkori szokás szerint egy idősebb mentort fogadtak az úrfi mellé, hogy az – miközben szintén tanul – kezelje a pénzt, s felügyeljen a fiatalemberre. Néha még egy-egy szegényebb sorsú fiatal inasként is velük tartott. Ezúttal is hárman indultak tanulmányútra. Elek gróf édesapja,

Bethlen Pál tábornok felfogadta Gyarmathit mentornak, Fogarasi Sámuel pedig inasnak. Az utóbbi marosvásárhelyi polgárgyereként az ottani kollégium elvégzése után csak így tudott kijutni külföldi egyetemre, de helyzetét igen megalázzónak találta. Fogarasi így meséli el [6] Gyarmathi felfogadását: „Tartózkodott akkor ottan [a városban] egy Gyarmathi Sámuel nevű medicinae doctor, akinek minden foglalatossága az volt, hogy az urakhoz járjon időtölteni, mert az orvoslás mesterségét ő sem szerette, s más sem kívánta őtet használni. [...] Ez a többek között egykor Kolozsvárt a generális gróf Bethlen Pálhoz menván, ottan előhozakodik, hogy a gróf a fiát, Eleket ki akarja küldeni, nem tudja, kivel küldje, szeretné, ha egy olyan embert találna, mint a doctor. Gyarmathi azonnal ajánlja magát. Konvencióra is mennek, két esztendőre 1000 Rhf-t ígervén készpénzt, ezenkívül köntöst és minden költséget.” (141–142. l.) Fogarasi szerint id. Bethlen Pál, a nagyapa, fiától eltérően nem bízott Gyarmathiban, s ezeket mondotta Fogarasinak „az unokájára ügyeljek, mert ő bennem bízik, Gyarmathiban pedig legkisebbet sem. [...] Arra is intett, hogy akármilyen betegek leszünk, a Gyarmathi doktor kúrájával ne éljünk, mert nem tud az orvosláshoz. Ezt is mondá: Vigyázzon kend magára, mert kend szép formájú ifjú, Gyarmathiról pedig az a hír, hogy ő sodomita volna. Erre nézve csak azt jegyzem meg, hogy egész együttlétünk alatt ezen bűnnek legkisebb jelét is nem tapasztaltam Gyarmathiban, talán csak hogy olyan asszonyi puhaságú férjfiúnak látszott, arról gyanakodtak reá.” (154–155. l.) E szavakból is kitűnik, hogy Gyarmathinak orvosként nem volt valami jó híre.

Gyarmathi 1795. júniusától lett az úrfi kísérője. Három évet töltöttek a göttingeni Georgia Augusta Egyetemen, mely akkoriban Európa egyik legrangosabb tanintézményének számított. Velük egyszerre diákoskodott Bolyai Farkas, a későbbi marosvásárhelyi tanár és Körömczi János a majdani unitárius püspök. Utóbb itt alapozta meg nyelvtudását Kőrösi Csoma Sándor is. Gyarmathiék vakációk idején hosszabb utazásokat tettek, bejárták Németországot, sőt Dániát is eljutottak [4,12].

Két tudós keltette fel különösen Gyarmathi érdeklődését. 1797 januárjában Jénában találkozott a már 80 évnél idősebb Christian Wilhelm Büttnerrel, aki egy nagy összehasonlító szótáron dolgozott. Neki meggyőződése volt, hogy a magyar a finnel rokon nyelvek közé sorolandó. Göttingenben a történész professzor August Ludwig Schlözer gyűjtött rengeteg anyagot a finnugor nyelvekről. Ő korábban Stockholmban és Szentpéterváron is tanított, úgyhogy alkalma volt megismerkedni e nyelvek némelyikével [8, 16].

Gyarmathi eleinte hitetlenkedve fogadta a magyar nyelv ilyenszerű besorolását, de Schlözer számos szótárt,

szójegyzéket, nyelvtant bocsátott a rendelkezésére, segített neki megtanulni svédül, finnül, úgyhogy fel kellett ismernie: Sajnovics Jánosnak 1770-ben igaza volt, amikor *Demonstratio* című híres művében a lapp-magyar rokonságot bizonyította [16].

1797 második felében és 1898 elején írja meg Gyarmathi élete fő művét latin nyelven: *Affinitas Lingvae Hvngaricae cum Lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hvngarica comparata*. Göttingae, 1799. A cím az 1999-es magyar fordítás címlapján így hangzik: *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei*. A magyar fordításra is fel kellett írni a kezdő szót, az Affinitast (=rokonság), mert így vált a könyv fogalommal, európai hírűvé. A kötet három részből és három függelékből áll. Első része a lappok és finnek nyelvének a magyarral való rokonságát, a második az észti nyelvvel való rokonságot bizonyítja, a harmadik pedig más finn eredetű nyelveket (vogul, votják, csuvas, cseremis, permi, zürjén, mordvin) vet össze a magyarral.

Gyarmathi leglényegesebb újítása, hogy nem a szavak hasonlóságával, hanem a nyelvtani szerkezet összevetésével bizonyítja a rokonságot. Míg Sajnovics 1770-ben csak két nyelv kapcsolatát bizonyította, Gyarmathi most szinte valamennyi finnugor nyelvet számításba veszi. Rámutat, hogy a török és szláv eredetű szavak kölcsönzés révén, hosszas együttélés alatt kerültek be nyelvünkbe. Schlözer tanácsára nem lapp-rokonságot, hanem jobb hangzású finn-rokonságot bizonyít. A megjelenés után érkeztek az elismerő levelek és recenziók. Párizstól Szentpétervárig értékelték Gyarmathi munkáját, mellyel lényegében egy tudományos vitát zárt le [8, 14, 16]. Georg von der Gabelentz német nyelvtudós 1891-ben Lipcsében megjelent munkájában Gyarmathit tartja a nyelvhasználat atyjának [7].

A kötet napjainkig foglalkoztatja a nyelvészeket. Ezt bizonyítja, hogy 1968-ban megjelentették hasonló kiadását Zsirai Miklós előszavával az amerikai Bloomingtonban. 1983-ban pedig Victor E. Hanzeli angol fordításában Amsterdamban nyomtatták ki. Végül 1999-ben Budapesten sajtó alá került Constantinovitsné Vladár Zsuzsa és Koszorús István tolmácsolásában a magyar változat is. A budapesti Zsirai Miklós, a kolozsvári Szabó T. Attila, a göttingeni Gulya János ismételt rámutatott a mű jelentőségére [8,14,16].

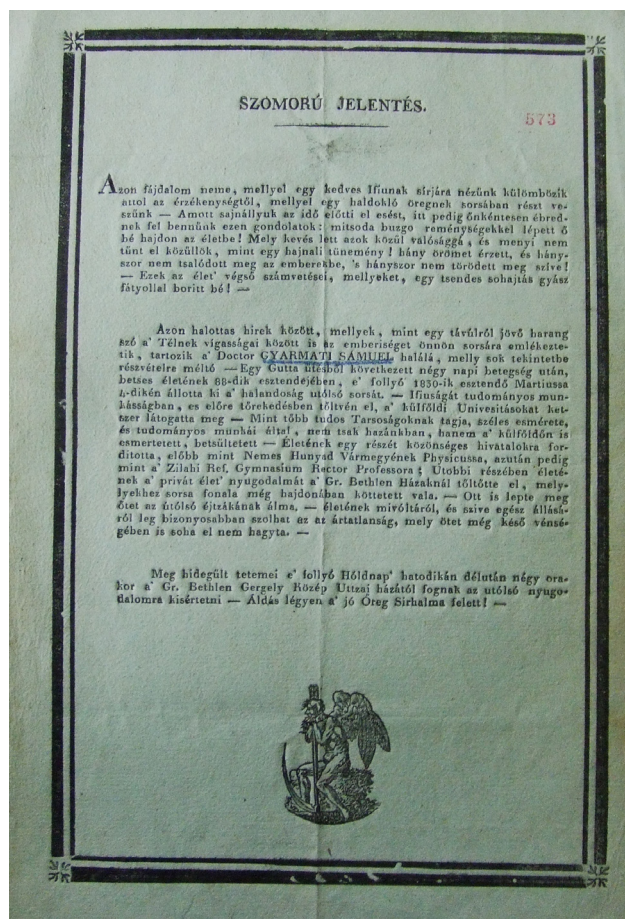
A század vége lényeges változást hoz Gyarmathi életében. A 49 éves tudós úgy érzi, hogy itthon nagyobb szolgálatra is képes, mint ami a Bethlen család udvarában rá várna. M. Nagy Ottó nagyon is hihető feltételezése

[12] szerint 1799-ben meglátogathatta zilahi rokonságát, s szót ejthetett arról, hogy elfogadna egy itteni állásajánlatot. Közép-Szolnok megye akkori vezetői kapva kaptak a lehetőségen, s meghívták a zilahi székhelyű vármegye főorvosául. Nem különben a zilahi egyházközség tanácsa is felajánlotta a gimnázium tanári állását. Bizonyára dévai kellemetlen tapasztalatai hatására nem az orvosi, hanem a tanári állást választotta, bár ez sokkal szerényebb jövedelmet biztosított.

A zilahi tanintézet addigi több mint másfél százados története során hol a debreceni, hol pedig a kolozsvári kollégium partikulája, kihelyezett tagozataként működött az ezekből két-három évre hozott rektorok vezetésével. Gyarmathi volt ennek az első egyetemet végzett, sőt doktorátussal rendelkező professzora, s egyben a kollégiumi tagozat beindítója. Gyarmathi 1800 áprilisában érkezett Zilahra, s a templom és az iskola közös udvarán tartotta meg népes közönség előtt beköszöntő beszédét. Lakásul az iskola emeletén egy szobát kapott, a diákok szállásául szolgáló helyiségek között. Eleinte mindhárom felső osztályt – akár az addigi rektoroknak – egyedül kellett tanítania. Utóbb Gyarmathi keze alatt már két rektor is tanított. Az első rektor érkezésekor a professzor kiköltözött a városba, saját házába [2,12].

Gyarmathi Zilahon le szeretett volna telepedni, de a tanári munka közel sem azt nyújtotta, amit elvárt. Alig akadt tehetséges diákja, nehezen boldogult a fegyelmezéssel. Ráadásul neki nem csak tanítani kellett, de lényegében igazgatni is az iskolát: gondoskodni a diákok ellátásáról, a kollégium birtokairól, tanerőket biztosítani, támogatókat megnyerni. Miután 1806-ban egykori osztálytársa, legfőbb támogatója, Gergely László főgondnok meghalt, egyre jobban kitűnt, hogy az egyházközség sem elégedett Gyarmathi munkájával. Nem csoda, hogy a már 60. életéhez közeledő tudós megfáradt, s 1809 nyarán távozott állásából. Elege volt a diákok állandó gúnyolódásából. Ő maga azzal tűnt ki Zilahon, hogy szeretett csak „e” hangokkal beszélni, s magát „Meszes hegye vén mesteré”-nek nevezte. De írt is e-betűs leveleket. Végrendeletében azonban nem feledkezett meg Gyarmathi Zilahról, s ez a tanintézet vált később emlékének legfőbb ápolójává, hiszen neki köszönhetette kifejlesztésének kezdetét [2,4,12].

A Bethlen család szívesen visszafogadta, talán hívta is Gyarmathit. Legifjabb Bethlen Gergelynek sorra születtek a gyermekei 1802-től: két leány majd két fiú. Ezek mellett jól fogott az állandó orvos és nevelő. A családon kívüli pácienseket csak ritkán vállalt Gyarmathi, többnyire ura ajánlására. Feljegyezték, hogy a rokoni körbe tartozó egyik Naláczy báró feleségét meggyógyította, amiért egy lovat kapott honoráriumként. Bethlen Gergely családja Kolozsvárt a Belső Közép (utóbb Deák

Ferenc) utcában élt. Nyaranta viszont a család többnyire a Nagyöküllő (ma Maros) megyei nagybúni kastélyban tartózkodott. Itt kötött Gyarmathi barátságot Döbrentei Gáborral, aki a gróf Gyulai család nevelőjeként ilyenkor rendszerint Oláhandrásfalván (ma Székelyandrásfalva, Hargita megye) tartózkodott. A két falu közötti gyalogos séta másfél órát tett ki. Döbrentei révén ismerkedett meg Gyarmathi Kazinczy Ferencsel, leveleztek is. 1817. május 14-én ezt írja róla Kölcsények: „Gyarmathinál szeretetreméltóbb öreget nem lehet képzelni. Letevez a M[agyar] Grammaticáról, csak botanikus, s Rousseaui bölcs. Voltam vele s igen megszerettem” [8, 12].

Ekkoriban állította össze utolsó jelentős munkáját, az évekig szerkesztgetett szótárát, mely ezzel a kétnyelvű címmel jelent meg: *Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum lingvarum vocabula collegit S. Gy[sic!]* Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hahgú (!) idegen nyelvbéli szokat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel orvos doctor és a Göttingai Tudós Társaság tagja. (Bétsben, Zweck Bertalan betűivel, 1816.)

A száz lapos kiadvány bevezetője „Az olvasóhoz” szólva a nyelvi változásokat tárgyalja, s az idegen eredetű (török, tatár, szláv, német, francia, olasz) szavak nyelvünkbe való beilleszkedéséről vélekedik. Felsorolja a kútfőként hasz-

nált 35 szótárt és jegyzéket. Rámutat, hogy szótárát nem csak a hazai, hanem a külföldi tudósok használatára is készítette.

A nyelvtudósok ezt a *Vocabulariumot* tartják a magyar nyelv első etimológiai szótárának. Benne 5 ezer szót dolgoz fel: a magyar szavakat adja, s utánuk 57 nyelvből válogatott idegen nyelvi megfelelőjüket. „Gyarmathi, ha mai értelemben nem is tudatosította határozottan, de megsejtette a társadalom, a nép története és a nyelv alakulása, változása közötti összefüggést, ezért a *Vocabulariumban* ma is helytálló művelődési és etimológiai-szótártörténeti elvek alkalmazásával dolgozott” – állapítja meg Szabó T. Attila [14].

Az 1820-as évekből nagyon kevés adat maradt fenn Gyarmathiról. 1824-ben elkészítette Szilágyi Ferenc református tanár jelenlétében „Testamentumát”, melyben általános örökösének a zilahi kollégiumot jelöli meg: „Ezen írásom által hagyom örökös jussul minden Zilahon letett pénzemet, házamat, ládáimat, abba található ingo jószágaimat, németi pinczémet, s egyéb haszna vehető vagyonomat a’ Zilahi Nemes Reformato Evangelica Oskola boldogítására...” A ládából kikerült Gyarmathikönyvtár ma is megtalálható Zilahon. Vannak ott orvosi-gyógyszerészeti könyvek (Nyulas Ferenc, Köleséri Sámuel

művei), történelmi és nyelvtudományi munkák, szótárak, nyelvtanok [2,12].

Gyarmathit 1830. március 2-án a Bethlen családnál a közös ebéd után érte agyvérzés. Összeesett, s három napig önkívületben feküdt, március 4-én halt meg, gyászjelentését egykori tanítványa, Bethlen Elek fogalmazta meg [4]. Csiszár Sámuel kolozsvári református lelkész búcsúztatta. A Bethlen-család copf-stílusú magas fejkövet állított a Házsongárdi temetőben található sírhant fölé e szűkszavú felirattal: med. doctor / és / professor / GYARMATHI / SÁMUEL / emléke.

Gyarmathi Sámuel végzettségére ugyan orvos volt, s hasznosította is tudását pár évig vármegyei főorvosként, majd a Bethlenek udvari orvosi minőségében. De szenvedélye nem a gyógyítás, hanem a nyelvészkedés volt. E téren szerzett magának európai hírnevet.

Irodalom

1. Benkő L. - Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1958, 2: 44–58.
2. Both I. - A kegyeletnek. A Zilahi Államilag Segélyezett Evang. Reform. Collegium Értesítője az 1899–1900-dik isk. évről. Zilahon, 1900, I–XXI.
3. Csetri E, Dani J. (közlő) - Gyarmathi Sámuel leveleihez. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények, 1971, 15: 134–153.
4. Csetri E. Dani J. - Gyarmathi Sámuel életrajzához. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1972, 16: 341–353.
5. Fodor I. (gyűjtő) - Orvostörténeti levelek. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica [Orvostörténeti Közlemények], 1965, vol. 34: 153–210.
6. Fogarasi S. - Marosvásárhely és Göttinga, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974.
7. Gabelentz G. - Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse, Leipzig, 1891, 26.
8. Gulya J. - Gyarmathi Sámuel, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
9. Jancsó E. - Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955.
10. Kállai F. - Orvos Gyarmathi Sámuel' Élete' leírása. Nemzeti Társalkodó 1832. I. félév: 193–202.
11. Kálmán F. - Gyarmathi Sámuel. In: Új Magyar Athenás. Budapest, 1882, 148–149.
12. M. Nagy O. - Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Az EME kiadása, Kolozsvár, 1944.
13. Pataki J. - Az orvos és nyelvtudós Gyarmathi Sámuel. In: Uő: Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből, Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2004, 357–360.
14. Szabó T. A. - Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet távlatában. In: Nyelvészeti tanulmányok 1983. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983, 178–202.
15. Vértes O. A. (közlő) - Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz. Nyelvtudományi Közlemények, 1959, 61: 321–344.
16. Zsirai M. - A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 34–49.